

Amstelkerk

een noodgebouw met eeuwigheidswaarde

De Reformatie veroorzaakte een kleine verschuiving in de samenleving. De autoritaire vorst was vervangen door een college van wijze mannen die het dagelijks bestuur van de opstandige provincies op zich nam. De dominante katholieke kerk was vervangen door een allerm minst strak georganiseerde gereformeerde staatskerk. De komende decennia zou door kerkelijke twisten meer slachtoffers maken dan de hele inquisitie in de Nederlanden in totaal. Door geldgebrek gedwongen wentelden de gereformeerde kerk de zorgplicht voor gebouwen en diensten af op de overheid. Die zette op haar beurt de kerken medio 17^e eeuw aan tot zelfredzaamheid en dwong ze zuinig en verstandig huis te houden. Inkomsten kregen kerkbesturen door collectes en schenkingen, de verkoop van vaste zitplaatsen en grafrechten in en rond de kerk. Als dat onvoldoende bleek werd de service verder uitgekleeft of kostbaarheden uit de kerk te gelde gemaakt. De bezittingen van de rooms-katholieke kerken en kloosters hield de overheid voor zichzelf en bekostigde daaruit de armen-, wezen- en ziekenzorg die door de Alteratie in 1578 wegviel.

In de Derde en Vierde Uitleg van Amsterdam waren diverse, door het stadsbestuur te bouwen kerken in de plannen opgenomen. De gebouwen kwamen bij voorkeur op 'knikken' in de grachtengordel in de strook tussen Prinsen- en Keizersgracht. Die niet-vierkante grondstukken kregen zo een logische bestemming, zonder dat het strakke patroon van rechthoekige bouwkvavels aangetast werd. De Herengracht bleef als gracht met de kostbaarste bouwgrond gevrijwaard van kerken. De Westerkerk (1620-'31) illustreert de bedoeling van het stadsbestuur het beste. Daarentegen lijkt de Noorderkerk (1620-'23) dat niet te doen maar die kwam op een grondstuk dat al voor huizenbouw gereserveerd was en op drin-

gend verzoek van de bewoners van de noordelijke Jordaan deze nieuwe bestemming kreeg.

Door de niet aflatende serie oorlogen leed het stadsbestuur onder geldgebrek en werden in de Vierde Uitleg drie van de vier kerken geschrapt. De eerste knik na de Westermarkt lag ter hoogte van de Leidsegracht. In mijn stuk over de 'Verhelinghe' leg ik uit dat wijziging van plannen daar alles in het honderd gooide en een kerk achterwege bleef. Aan het Molenpad kwam wel de Nieuwe Walenkerk, maar die was als schermschool gebouwd en niet als kerk.

Boven: De driebeukige houten Eilantskerk op het Bickerseiland. Voorbeeld van een simpele 'preekschuur'. In 1739 werd dit houten gebouw door een stenen vervangen.

Op de volgende knik, ter hoogte van de Reguliersgracht kwam de Amstelkerk, ons onderwerp deze keer en waarover later meer. In de nieuwe uitleg ten oosten van de Amstel, bij de Muidergracht werden de kerkplannen snel in een lade gestopt, omdat er bijna geen mens woonde.

Bleef over de dringende vraag naar kerken waar de ietwat geïsoleerd wonende bevolking van de Westelijke en Oostelijke eilanden

Boven: De houten Oosterkerk op Rapenburg werd al in 1671 vervangen door deze stenen variant op Wittenburg.

Rechts: De Amstelkerk op het plein dat later Amstelveld genoemd werd.

naar toe konden. Door de samenstelling van die bewoning dreigden dit armlastige kerken te blijven en de animo van het stadsbestuur om hier te bouwen was gering. Door de Eerste Engelse Oorlog en door de stagnerende verkoop van grondstukken in de nieuwe uitleg gedwongen schakelde Amsterdam in 1659 over op noodgebouwen voor alle nog te bouwen kerken. Op het Bickerseiland kwam een houten preekshuur, de Eilandskerk, en voor de Oostelijke eilanden kwam er de Oosterkerk op Rapenburg, dat net door de VOC verlaten was. Deze preekshuren waren zeer eenvoudig, zoals de afbeelding op pag. 2 laat zien. Iets rianter van bouw, maar wel als een noodkerk, kwam de Amstelkerk op het Amstelveld. Zodra de financiën

het zouden toelaten moesten de noodgebouwen vervangen worden door definitieve stenen gebouwen. Dat lukte voor de Eilandskerk in 1739, welk gebouw door het gedreun van de in 1879 in gebruik genomen spoorbaan verzakte, in 1939 buiten dienst gesteld en in 1950 afgebroken werd. De houten Oosterkerk was eerder aan de beurt om versteend te worden, gedwongen door de herinrichting van Rapenburg in verband met het doortrekken van de Nieuwe Herengracht tot het IJ en de bouw van zeesluizen ter plaatse van de preekshuur. In de plaats daarvan werd op Wittenburg, de oorspronkelijk toebe-

dachte plek voor een kerk, tussen 1669 en '71 de huidige Oosterkerk gebouwd. Een pontje ging de kerkgangers van het 'vasteland' naar Wittenburg overzetten.

De derde noodkerk, de Amstelkerk, kwam aan de Reguliersgracht en werd tussen 1668 en '70 gebouwd. Het ontwerp van Daniël Stalpaert is rianter dan beide noodkerken op de eilanden en de bouwtijd was navenant langer. Dat kan een reden zijn waarom het gebouw er vandaag nog steeds staat. Het staat excentrisch op het beschikbare

Boven: Het Amstelveld in 1758 met achter de bomen de Amstelkerk. Afbeelding uit de Atlas van Fouquet

Links: Amstelveld en Amstelkerk door Jan de Beijer in 1783.

plein, om naast de noodkerk ruimte te houden om aan de stenen versie te bouwen zonder de houten eerst te moeten afbreken: “... *het plein of veld aan die Kerk egter groot genoeg te laten, om op het zelve, t’eenigen tyde, eene steenen Kerk te kunnen zetten*”. Daar danken we vandaag het Amstelveld aan!

Het uiterlijk van deze kerk is – zoals gezegd – luxer dan de preekchuren op de eilanden. Dit om de grondprijzen van de aangrenzende bouwkavels niet te zeer te drukken. Daar had het stadsbestuur namelijk al slechte ervaringen mee opgedaan.

De kerk heeft een vierkant grondplan van 100 bij 100 voet, wat neerkomt op 28,3 x 28,3 meter, dezelfde maat als de Oosterkerk die ook door Stalpaert is ontworpen. Deze kerkvorm – een cen-

traalbouw – was, behalve voor het ontwerp van de Oosterkerk, al eerder voor de Noorderkerk toegepast. Deze vorm had de voorkeur van de gereformeerde kerkbesturen, omdat die vorm (zonder altaar, de gelovigen zitten in een halve kring om de preekstoel) beter bij de nieuwe soort eredienst paste. Stadgenoten noemden dit dan wel denigrerend een preekschuur maar de jonge gereformeerde gemeenten in de Nederlanden hadden geen probleem met de opgelegde eenvoud van hun nieuwe kerken. Het paste uitstekend bij hun geloof en onderstreepte juist hun afkeer van de paapse pronkzucht. Dat blijkt ook uit de eerste predikanten die in de Amstelkerk stonden, niet de eerste de besten. De bouw werd in opdracht gegeven

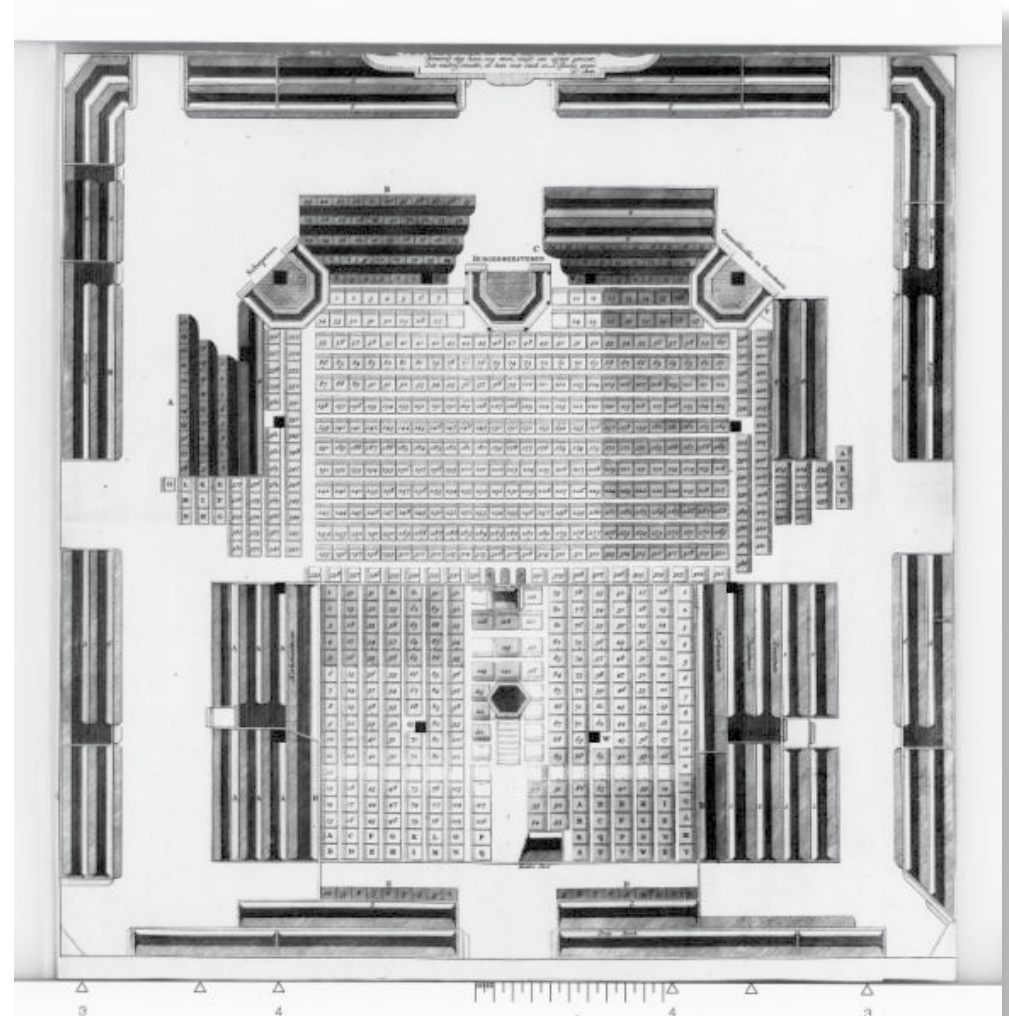

Boven: Het Amstelveld werd door het uitblijven van een steenen Amstelkerk een stadsplein voor vele activiteiten.

Rechts: Zo zag Jacob Olie in 1891 het Amstelveld op de maandagse marktdag.

aan timmerman-aannemer Jacob Martsz. en op 9 maart 1670 werd de kerk ingewijd door de oudste dienstdoende dominee in Amsterdam, Henricus Rulaeus, die gehuwd was met de dochter van de al even befaamde dominee Petri. Beide predikanten staken elkaar naar de kroon waar het welsprekendheid betrof en trokken altijd stampvolle kerken.

Een financieel probleem had het kerkbestuur van de Amstelkerk door het feit dat het een noodkerk betrof. Er werd niet in de kerk begraven omdat de kerk immers niet op deze plaats zou blijven staan. De vloer bestond uit klinkers die 'in het zand' lagen. Dat

scheelde het bestuur de inkomsten uit grafrechten, met de collectes zo'n beetje de voornaamste inkomstenbron van een kerk.

Boven: Plattegrond van de Amstelkerk rond 1670.

Links: De Amstelkerk gezien door Wenckebach over de Reguliersgracht.

Houtskelet en fundering

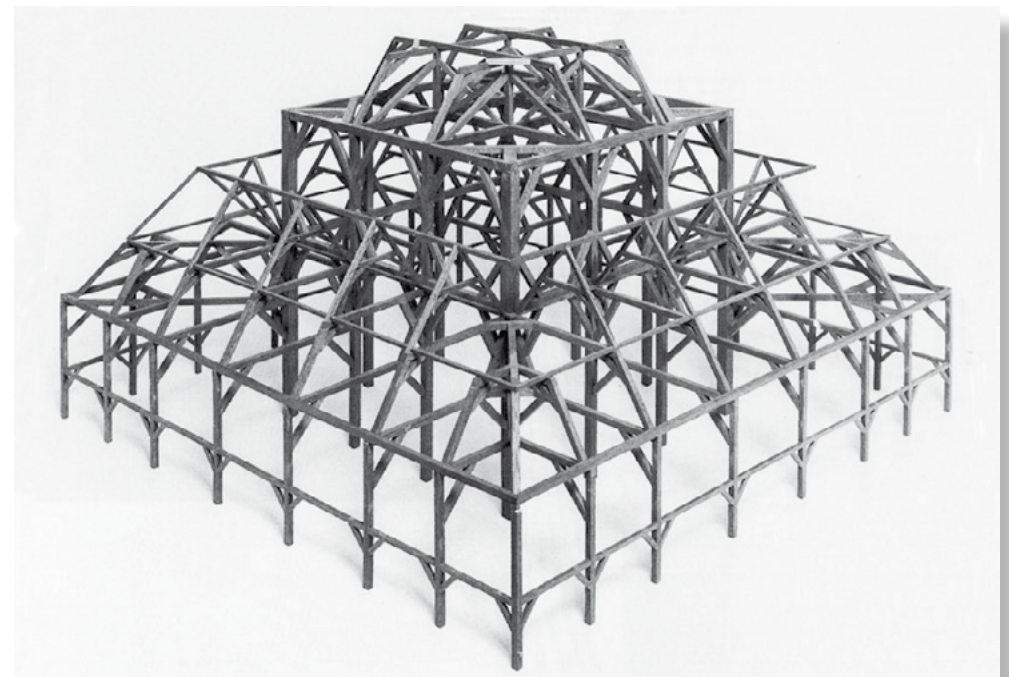
De traditionele constructie bestond uit zware grenen stijlen met daartussen liggers die via korbelen (schoren) een hecht raamwerk vormden. De constructie liet een middenvierkant van 50 bij 50 voet vrij met in de opgaande wanden daarvan grote ramen (zie afbeelding hierboven). De buitengevel was beschoten met grenen verticale delen, die waarschijnlijk zacht-rood geschilderd waren. Al het hout binnen bleef ongeschilderd en op de gebiljoende staanders en

Boven: Gerrit Lamberts legde in 1818 voor ons het interieur van de noodkerk vast, voordat in 1840 de ingrijpende verbouwing plaatsvond.

Rechts: TU Delft maakte in 1988 deze maquette van het houtskelet.

liggers na ongedecoreerd. De delen buiten zicht zijn ruw afgewerkt (gewankant). In 1988 heeft de TU Delft een maquette van het skelet gemaakt, zie afbeelding hieronder.

Ook de fundering laat zien dat dit gebouw niet voor langere tijd bedoeld was. De staanders stonden op gemetselde poeren die met een zandsteenplaat afgedekt waren. Elke poer was met vier korte palen onderheid, wat je nauwelijks een 'palennest' kan noemen. De staanders die het middenvierkant vormden stonden los van elkaar en werden pas later door smeedijzeren stangen aan elkaar gekoppeld, bij wijze van ringanker. Deze fundering heeft later heel veel zorg gevraagd en toen duidelijk werd dat de verstening nog lang niet in zicht was werden de poeren weer blootgelegd en alsnog aan elkaar verbonden. Voor zover bekend zijn in 1678, 1733 en 1768 werkzaam-

heden aan de fundering verricht, en natuurlijk tijdens de restauratie van 1988.

Het kerkbestuur had nog een probleem, maar dat gold in het algemeen voor alle door de Amsterdamse overheid gebouwde kerken. Amsterdam beschouwde de gebouwen als eigendom en gebruikte ze buiten de diensten om voor profane taken als vergaderingen, districtskantoor, soldatenlazaret, enz. In de Franse tijd, die afgezien van Bataafse Republiek en koninkrijk onder de welwillende Lodewijk Napoleon, voor Amsterdam pas in 1810 begon zouden er paarden gestald zijn. Daar bleef de 'Stal van Napoleon' van over, maar dat zou best een fabeltje kunnen zijn.

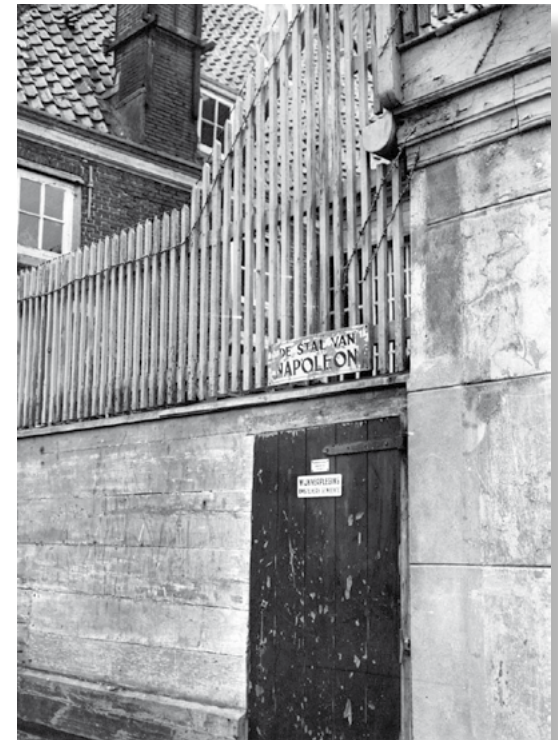

Al snel na de bouw begon men met aanbouwsels – meestal in steen – zoals twee tochtportalen, woningen voor de koster en een deurwaarder en een ruimte voor de diaconie.

Toen duidelijk werd dat de stenen Amstelkerk voorlopig niet zou komen verkocht het stadsbestuur in 1687 een extra rij erven aan de oostzijde van het Amstelveld.

Interieur

Het ruwhouten interieur deed heel sober aan. De tekening van Gerrit Lamberts (zie pag.7) geeft een indruk hoe dat er uitzag. Dat mocht dan stroken met de hang naar eenvoud van de vroegste gereformeerden, eind 18^e eeuw voldeed het interieur niet meer aan de smaak van die tijd. De eerste plannen voor een verbouwing ontstonden in 1810 (Franse tijd!), toen de Nederlands Hervormde Gemeente het gebouw in eigendom kreeg. Rond 1820, onder kerkmeester Johan Westenhout, zelf architect, werd de tijd rijp geacht voor daden. In 1825 kreeg stadsarchitect Jan de Greef opdracht een ontwerp te maken voor herbouw van de kerk op dezelfde plek. Dwars door al

Boven: De stal van Napoleon..., een fabeltje?.

Links: De Amstelkerk voor de restauratie van 1988. Let op de vernieuwde klokkengalg van 1970, nog zonder windschoren.

deze activiteiten liep het utopische plan voor een enorme kerk op de Boeremarkt. In 1836 kreeg het kerkbestuur een legaat uit de erfenis van Frederica Cramer, weduwe van een Amsterdams wethouder. Het bedrag van f 25.000,- diende besteed te worden aan de verfraaiing van de bestaande kerk. De herbouwplannen werden opgeborgen en een nieuwe prijsvraag uitgeschreven om tot een meer eigentijdse kerkinrichting te komen. Winnaar werd architect Hendrik Springer. Dankzij het legaat onderging de kerk vanaf 1837 een ware metamorfose, onder leiding van de eigen architect van de Nederlands Hervormde Gemeente, P. J. Hamer. In zeven maanden tijd werd de ruwe houtconstructie in het interieur voorzien van een bekleding in neogotische stijl. Ook de in 1821 al vernieuwde (gema-

Boven: Het nieuwe interieur met het orgel van 1843.

Rechts: Een dienst in de Amstelkerk in 1972.

tigde) spitsboogvensters verraden neogotische invloeden en geven de kerk een statig voorkomen. Bij deze verbouwing sneuvelde de klokkenstoel aan het pand (zie kader op pag.12). Erger is dat in 1833 de zeven koperen kaarskronen tegen kiloprijs verkocht werden. De buitenbeschieting veranderde in 1840 van verticale planken in horizontale, die tegenwoordig wit geschilderd zijn.

In de 20^e eeuw maakte behalve de N.H.-gemeente ook de studenten ecclesia van de pastores Huub Oosterhuis en Van Kilsdonk gebruik van de kerk. Ook werd de bijzondere akoestiek van het gebouw ontdekt en begonnen de concerten. Vooral houtblazers roemden de akoestiek die door de volledige van hout vervaardigde constructie ontstaat. Bij de restauratie is veel aandacht besteed hoe deze akoes-

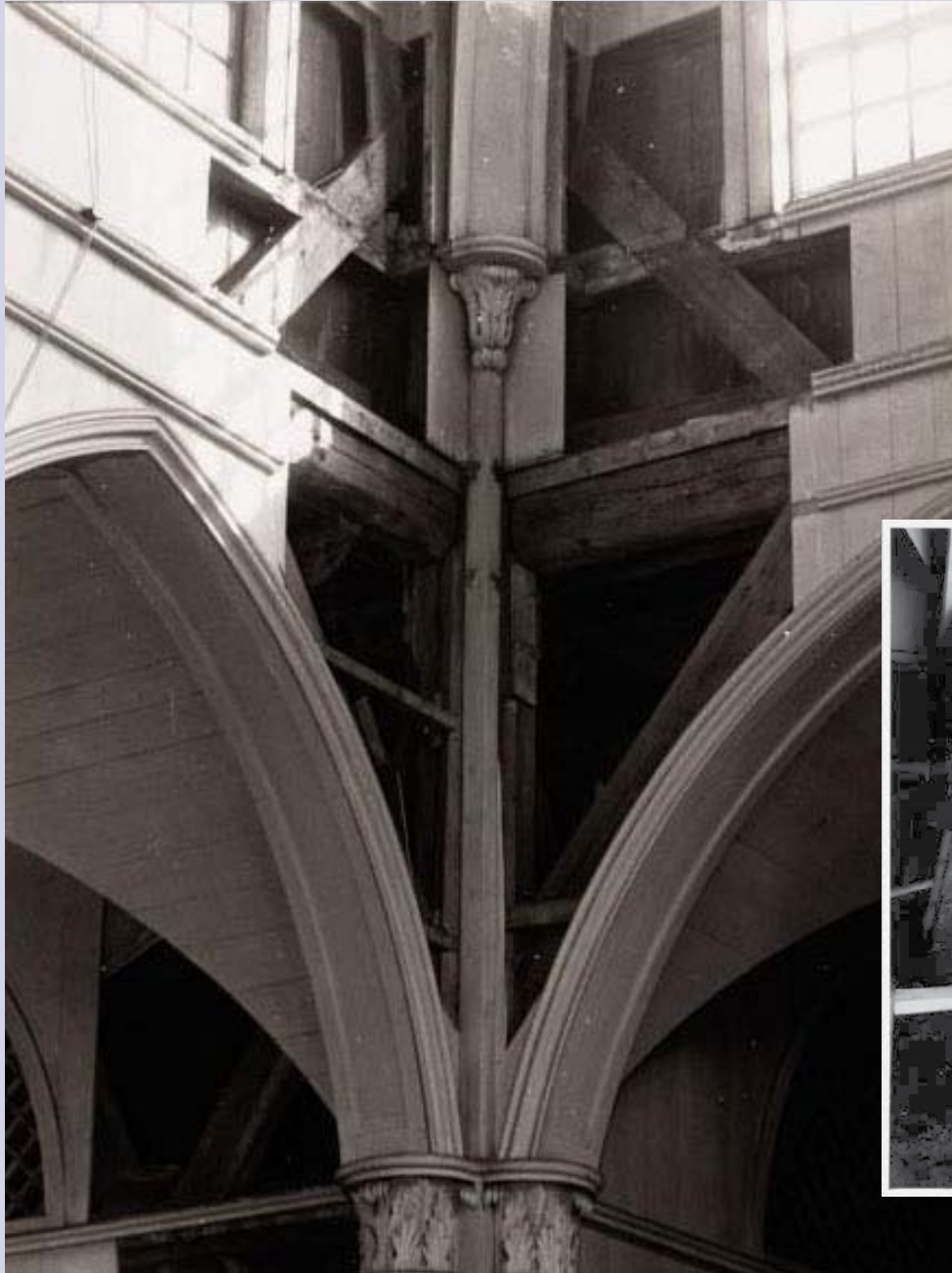
tiel te bewaren..., en met succes.

In 1984 wilde de Hervormde Gemeente van het kerkgebouw af, omdat het onderhoudskosten uit de hand liepen en het kerkbezoek alleen maar terugliep. De gemeente Amsterdam sprong daar onmiddellijk in om het monumentale gebouw te bewaren voor verloering of zelfs sloop. Stadsherstel kocht in 1986 het verwaarloosde gebouw voor een symbolische gulden en restaureerde het vanaf 1988 intensief, onder eigen regie. De buitenring werd in gebruik genomen als kantoren en het middenvierkant wordt nu incidenteel verhuurd.

Boven: In 1840 was er een zwevend plafond onder het dakbeschot gehangen.

Links: Na de 1840-restauratie van de Amstelkerk werd in 1843 een orgel van Jonathan Bätz uit Utrecht geïnstalleerd, dat na een restauratie in 1988-'90 door Flentrop-Zaandam weer volop dienst doet.

<http://www.orgelsite.nl/kerken28/amsterdam25.htm>

Bij de restauratie is de helft van het houtskelet en drie-kwart van de muurplaten vervangen en de fundering is onderhanden genomen. Het gehele project heeft bij benadering f 4 miljoen gekost. In 2001 werd besloten elke zes jaar de buitenkant te schilderen en op houtrot te controleren.

*Restauratiefoto's:
links zoals de
bekleding van de
korbelen, rechts
de muurplaten en
onder de funde-
ring aangetroffen
werden.*

Klokkenstoel

Klokkenstoel is dan wel nieuwe spelling, maar het vroegere 'klok-kestoel' zonder meervouds-n paste beter. Er heeft altijd maar één klok in gehangen. En dan nog wat..., stoel deugt al helemaal niet: het is een klokkengalg, zoals uit tekening en foto hiernaast te zien is. Tijdens de bouwcampagne van 1840 werd de luidinstallatie ontmanteld, waarschijnlijk door bouwvalligheid. In 1970, bij het 300-jarig bestaan, kreeg de kerk een nieuwe klokkengalg van de Gemeente Amsterdam cadeau (foto onder). Voor die gelegenheid was een nieuwe luidklok gegoten die veel groter en daardoor zwaarder uitviel dan de oude. Zo zwaar dat de klokkengalg hevig bewoog bij het luiden. Zoals uit de rechterfoto te zien is werd die beweging opgevangen met twee trekstangen. In 1982 was één der stalen ophangbouten zover doorgeroest of versleten dat de klok bij het luiden scheef en klem in de stellage zakte. Nog tijdens de dienst haalde de brandweer de klok naar beneden en stalde haar tussen de stoelen in de kerk tot de klokkengalg gerepareerd zou zijn. Tijdens de restauratie van 1988-'90 is de klokkengalg licht aangepast en weer op orde gebracht.

Nu nog even het fabeltje uit de wereld te helpen, hoe de Kerkstraat aan zijn naam kwam. De Kerkstraat zou de straat zijn waar alle nieuwe kerken van de grachtengordel aan stonden. Aan die Kerkstraat staat dus één kerk, de Amstelkerk, een noodkerk notabene. Deze straat tussen Keizers- en Prinsengracht was een dienststraat ten behoeve van de bewoners van de luxe grachtenpanden, zodat zij in hun fraaie voorgevels geen koetspoorten hoefden op te nemen, hun personeel en leveranciers een achteringang kregen en de interne bedienden een woning op het erf konden krijgen. Dat hadden de stadsbouwmeesters in de Tweede Uitleg met succes uitgetprobeerd in de Reguliersdwarsstraat, die de percelen aan de Herengracht diezelfde mogelijkheid bood. Dat succes herhaalden ze nu met de Kerkstraat en in het verlengde daarvan de Nieuwe Kerkstraat. De juistheid van deze stelling wordt onderstreept door de vele grachtenhuizen met een riant tuinhuis achter in de tuin, dat aan die Kerkstraat stond en daar een gewone gevel had met een – nu vaak verbouwde – koetspoort.

Theo Bakker's Domein

Op deze site vindt u makkelijk leesbare maar toch informatieve verhalen over de ontstaansgeschiedenis van Amsterdam. Ze zijn onderverdeeld in rubrieken als Middeleeuwen, godsdiensten, nijverheid en handel, transport, openbaar vervoer, haven, watermanagement, stadsuitleg, annexaties, verkeersdoorbraken, chroniquers en allerlei andere zaken.

Klik hier voor een overzicht van alle PDF's op deze site

